

Ірина Балтазюк **Iryna Baltaziuk**
аспірантка, Національна академія
образотворчого мистецтва і архітектури postgraduate student,
National Academy of Fine Arts and Architecture

naoma@ukr.net orcid.org/0000-0003-0188-6096

Роль символу у процесі збереження історичної пам'яті та культури

IMPORTANCE OF SYMBOL IN THE PROCESS OF HISTORICAL MEMORY AND CULTURE PRESERVATION

Анотація. Символи виступають основою формування історичної пам'яті та культури, закладаючи етноментальний ґрунт для наступних поколінь. За приклад збереження родового досвіду взято українське народне мистецтво.

Історична пам'ять є чинником національної ідентичності та самосвідомості, займає важливе місце у системі суспільних цінностей, що артикулюються через систему символів та культурних кодів як носіїв інформації, яку розшифруватимуть наступні покоління. Пам'ять культури формується з символів, вони переносять тексти, сюжетні схеми й інші семіотичні утворення з одного шару культури до іншого.

Народному мистецтву українців притаманні виплекані віковими світоглядними традиціями символізм і метафорика, про що свідчить авторська оригінальність (прояв індивідуального) та зв'язок з колективною народною творчістю (прояв родового досвіду).

Світове визнання отримали українські народні живописці: Катерина Білокур, Марія Приймаченко, Іван Лисенко та інші.

Ключові слова: символ, українське мистецтво, історична пам'ять, культура, митці, архетип.

Постановка проблеми. Історична пам'ять є чинником національної ідентичності та самосвідомості, займає важливе місце у системі суспільних цінностей, що артикулюються через систему символів та культурних кодів, як носіїв інформації, яку розшифруватимуть наступні покоління. Необхідність в розумінні символів як «образів минулого» залежить від того, наскільки добре вони вкорінені в генетичну та культурну пам'ять, систему світовідчуття сучасної людини.

Культурний поступ суспільства потребує обізнаності у теперішньому і минулому. Для цього вагоме значення має знання символів, знаків і кодів культури і суспільства в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні існує низка фундаментальних праць, у яких проведені дослідження із зазначеної проблеми, а саме окремих її аспектів. Особливої уваги заслуговують праці учених К. Г. Юнга [9; 8], С. М. Гатальської [2], Т. І Кіреєвої та О. Г. Кіреєвої [4].

Свого часу поняття символу стало одним із центральних у німецькій ідеалістичній філософії, що обумовлено працями І. Канта, який став основоположником філософії символічних форм. Значної уваги заслуговує «глибинна психологія» К. Г. Юнга, зокрема його теорія «колективного несвідомого», що дала науці поняття «архетип». Поняття символу досліджували вітчизняні і зарубіжні вчені: С. Аверінцев «Символ художній», О. Лосєв «Проблема символу та реалістичне мистецтво», Ю. Лотман «Символ у системі культури», М. Мардашвілі «Символ і свідомість», В. Топоров «Міф.

Ритуал. Символ. Образ: Дослідження у галузі міфопоетичного», С. Бейн «Загадка і символ», М. Еліаде «Образи та символи», Е. Кассіпер «Філософія символічних форм», М. Фосс «Символ та метафора у досвіді людини».

Мега статті. Зв'язок історичної пам'яті і національної самосвідомості з давніми та сучасними символами досі недостатньо висвітлений в українському мистецтві. У цьому контексті виокремлення принципів дії, а також розкриття значення символу як рушійного елементу формування історичної пам'яті та культури є важливим етапом дослідження даної теми.

Виклад основного матеріалу. Сучасна людина володіє набагато більшими знаннями про стародавню символіку, ніж будь-яке попереднє покоління до неї. Раніше символи були невідокремленою частиною життя людини, їх вплив відбувався несвідомо. Сучасна ж людина сама створює символи, які увиразнюють смисли і значення часу, але не набули ще трансцендентного виміру. Архетипи, означені ним, впливають на відчуття через пов'язані між собою образи та емоції, якщо будь-який з цих елементів відсутній, тоді відсутній і архетип [9].

Без емоцій образ — це лише зображення, тільки завдяки емоціям він набуває вагомості. Незнання цієї особливості призводить до механічного поєднання, яке можна трактувати у будь-який спосіб. Самі по собі символи не мають значення, вони залишаються беззмістовними, якщо їх не відчуті, якщо вони не торкаються душі, змушуючи хвилюватись усі рецептори сприйняття. Тільки тоді, коли

знаходиться зв'язок з душею, виникає відчуття, що важливим є не сам твір, а його взаємодія. Саме тоді твір оживає, наповнюється смислами, вібруючи разом з власними відчуттями.

Передача інформації між поколіннями відбувається неусвідомлено, за допомогою генетичної пам'яті, стійкість якої залежить від власного смислового континууму, з символами, кодами і загальноприйнятими морально-етичними нормами. При цьому сукупність символів, що має культура, це не просто прикраса людського існування, а найважливіша її умова [8, с. 51].

Кожен митець відчуває вплив суспільного контексту, через поняття актуальності він реагує на події своєї доби. «Уявлення, образи, які ми створюємо про історію, у широкому розумінні міфічні — у тому сенсі, що вони цілком і повністю залежать від тієї позиції, яку ми самі займаємо у нашому сучасному», — зазначав етнолог К. Леві-Строс [12].

У працях учених К. Юнга «Архетип і символ», Дж. Фрезера «Золота гілка», Г. Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях», А. Голана «Міф і символ», С. Кримського «Архетипи української культури», Г. Вагнера «Канон і стиль у давньоруському мистецтві» та інших висвітлено широкий спектр значень символіки, що увійшла в європейську культуру. Символічне мислення має як універсальний, так і специфічний зміст, оскільки виходить за межі певної культури і в той же час належить до певного періоду. Символи становлять пам'ять людства, вони є у всіх цивілізаціях, мистецтві, що передається майбутнім поколінням [3].

Пам'ять культури формується з символів, вони переносять тексти, сюжетні схеми й інші семіотичні утворення з одного шару культури до іншого. Як зазначає М. Бердяєв, у культурі осягається не пізнання, а символи пізнання, не краса, а символи краси, не любов, а символи любові, не поєднання людей, а символи поєднання, не влада над природою, а символи влади [5, с. 521].

Саме символ лежить в основі існування культури, він є важливим показником прогресу, оскільки шляхом застосування старих символів і винайденням нових створюється підґрунтя для існування суспільства, надаючи сенсу тому, що відбувається. За допомогою символів досягається соціальна єдність [1].

Принципи дії історичної пам'яті в контексті формування символів культури:

- пам'ять опосередковується минулим, що включає в себе не лише досвід, а і символи;
- усвідомлення, інтерпретація минулого залежить від суб'єкта-людини, а саме від осмислення набутого досвіду;
- стійкість історичної пам'яті залежить від системи символів певної нації, культури;
- тривкість історичної пам'яті залежить від розвитку соціуму;
- символ це маркер самосвідомості і самоідентифікації;
- символи структурують події, стаючи важливою умовою існування культури;
- символ — найважливіший механізм пам'яті культури.

Символ, як глибинне завершення образу, його

художньо-естетичний зміст, є свідченням високої художньо-естетичної значущості твору, високого таланту або навіть геніальності художника. Твори мистецтва середнього рівня, як правило, володіють тільки художнім образом, але не символом. Більша частина творів реалістичного і натуралістичного напрямів, все масове мистецтво — володіють художньою образністю, але позбавлені художнього символізму. Він характерний тільки для високого мистецтва будь-якого виду і сакрально-культових творів високої художньої якості. Поряд з цим у світовому мистецтві існують цілі класи творів мистецтва, а іноді й цілі історичні епохи, в яких художній образ практично зведений до символічного. Зразками такого мистецтва є мистецтво Стародавнього Єгипту, готична архітектура, візантійська ікона періоду її розквіту та інші. Таким чином, художній образ, не будучи символом, може бути, тим не менш, символічним, що знаходить своє вираження у множинності його смислів, мінливих з часом [7].

На думку Юнга, мистецтво значною мірою полегшує процес індивідуалізації саморозвитку особистості на основі встановлення зрілого балансу між несвідомим і свідомим «я». За Фрейдом, внутрішнє «я» людини виявляється у візуальній формі кожного разу, коли вона спонтанно щось малює чи ліпить, а образотворче мистецтво, маючи багато спільного з фантазіями та сновидіннями, виконує роль, що компенсує і знімає психічну напругу [5].

Юнг наголошував на важливості використання персональних та універсальних символів. Центральною фігурою у творчому процесі є особистість, яка прагне до саморозвитку й розширення діапазону своїх можливостей. Юнг вважав, що спираючись на «трансцендентні» властивості символів і власний творчий потенціал, можливо досягти самозцілення, і що символічні образи несуть у собі способи вирішення внутрішньо психічних конфліктів [10].

Художня творчість не завжди автобіографічна, проте, як правило, особистісна. У ній крізь призму світобачення відбивається як внутрішній світ автора, так і вся багатоманітність буття. Народному мистецтву українців притаманні виплекані віковими світоглядними традиціями символізм і метафорика. Аналіз українського «наївного» мистецтва ХХ — початку ХХІ століття засвідчує його самостійну генезу, авторську оригінальність (прояв індивідуального) та зв'язок з колективною народною творчістю (прояв родового досвіду). Як зазначає письменник і літературознавець С. Плачинда, давньоукраїнська міфологія, на відміну від грецької, римської, була демократичною, зрозумілою для народу. Саме тому її символи залишилися на довгі століття у світогляді українців і увійшли до культури, мистецтва [4].

Відчутними є також стилістичні впливи професійного мистецтва у формі наслідування деяких творчих манер, прийомів і технік. Світоглядні та естетичні засади українського наївізму живляться особливим етноментальним ґрунтом, генетичним зв'язком з народною орнаментальною культурою, а від фольклору (в тому числі образотворчого) успадковуються синкретизм і колективність мислення, варіативність і канонічність, спадкоємність передачі традицій [1].

Світове визнання отримали українські народні живописці: Катерина Білокур, Марія Приймаченко, Іван Лисенко та інші. Багато картин Приймаченко мають метафоричне або алегоричне підґрунтя. Вони не лише декоративні, а й психологічно значимі. Образи фантастичних тварин та квітів виступають у творчості художниці ніби символами реальних подій, або наглядним вираженням світоглядних концепцій. М. Приймаченко прославилася зображеннями фантастичних тварин далеко за межами України. «Приймаченківські звірі» є органічним поєднанням етнічного та оригінального. Феномен М. Приймаченко не має аналогів ані в українському, ані в світовому образотворчому мистецтві, але низка сучасних художників продовжують та по-своєму інтерпретують звірину тематику.

Ім'я Марії Приймаченко в історії українського мистецтва стоїть поряд з Катериною Білокур, Ганною Собачко та іншими майстрами-самородками, творчість яких належить до кращих здобутків народного генію. Її творчістю захоплювалися відомі художники Пабло Пікассо, Микола Глушченко, письменники Микола Бажан, Михайло Стельмах та інші [11]. Загальнолюдське значення творчості Марії Приймаченко полягає в тому, що вона зв'язує витoki найдавнішої культури з сучасністю. Нероздільність з природою, образність, інтуїтивність, парадоксальність, несподіваність.

Рішучі зміни в українському мистецтві початку ХХ століття у бік декоративності та умовності обумовлені появою стилю модерн або сецесії. Крім типових стильових властивостей, українські митці долучили до європейського спадку власні національні відмінності, передусім у характері декоративності, настрої, ритмів. Нерідко в межах однієї картини поєднувалися різні стилі, такі як реалізм і орнаментальність у М. Жука, об'ємність і площинність у О. Мурашка, символізм і футуристичність у О. Богомазова тощо.

Український символізм де в чому відрізнявся від європейського та російського. За оцінкою І. Дзюби, «він у цілому поступався їм філософською концептуальністю та естетичною визначеністю; водночас у ньому менше езотеризму, окультистності й містицизму, більше відгуків на життя; він не байдужий до ідеї національного визволення, що набирала часом форми “національного містицизму”...» [3, с. 155]. Українські митці прагнули творити нове за формою, проте національне за духом мистецтво, хоча і перейняли від європейського нову естетичну техніку письма. Це плеяда художників-філософів, що працюють у різних жанрах, майстерно оперуючи матеріалами, формою і змістом. Їхні твори геніально прості, і в той же час монументально складні, адже питання, які вони піднімають, стосуються кожного і покоління в цілому. Вони актуальні тому, що це — наш час, наше минуле і майбутнє.

Висновки. Історична пам'ять як маркер суспільної свідомості формується з символів, що стають найважливішою умовою існування культури. Процес самоідентифікації, розвитку суспільної свідомості та самопізнання залежить від розуміння принципів дії історичної пам'яті в контексті формування символів культури:

– символ — найважливіший механізм пам'яті культури;

– пам'ять опосередковується минулим, що включає в себе не лише досвід, а і символи;

– усвідомлення, інтерпретація минулого залежить від суб'єкта-людини, а саме від осмислення набутого досвіду;

– стійкість історичної пам'яті залежить від системи символів певної нації, культури;

– тривкість історичної пам'яті залежить від розвитку соціуму;

– символ — це маркер самосвідомості і самоідентифікації;

– символи структурують події, стаючи важливою умовою існування культури;

Людина сприймає світ через свідомість, а за допомогою мислення створює цілісну картину. На принципах символічного світобачення базується творчий метод художника. Все те, що ми розуміємо як «суб'єктивні образи об'єктивної реальності», є символи-ієрогліфи, умовні знаки цієї реальності. Проте справжнє значення символу є прихованим. Символ вкорінений у несвідомому. Джерело символізму — власне бачення, митець творить власний художній світ, до якого дійшов інтуїтивно. У кожній окремій картині символ є центром, навколо якого групуються інші елементи [13]. Символічно-інтуїтивне світосприйняття дозволяє перетворити ідею у зрозумілий для людини символ і розвинути її за допомогою нескінченних гармонійних варіацій, відтворюючи реальність дійсності.

Для творчої особистості внутрішнє сприйняття дійсності має першочергове значення в процесі творення, зародження ідеї, моменті інтуїтивного всплеску, творчому процесі, який розвивається у підсвідомості, не усвідомлюється і не вербалізується. Символічно інтуїтивне світосприйняття — це своєрідне занурення у світ власних фантазій, зародження ідеї як вихід за межі існуючих прийомів пізнання, проникнення у невідоме. За допомогою символів митець створює власний неповторний світ, залучаючи глядача стати його частиною. Привабливість цього світу залежить від глибини інтелекту художника, його життєвого досвіду і моралі. Розкрити єдність чуттєвої, символічної і раціональної сторони образу, шляхи його втілення — значить зрозуміти істотні особливості творчого процесу.

Аналіз українського «наївного» мистецтва засвідчує його самостійну генезу, авторську оригінальність (прояв індивідуального) та зв'язок з колективною народною творчістю (прояв родового досвіду). Світове визнання отримали українські народні живописці: Катерина Білокур, Марія Приймаченко, Іван Лисенко та інші.

Український символізм де в чому відрізнявся від європейського та російського. За оцінкою І. Дзюби, «він у цілому поступався їм філософською концептуальністю та естетичною визначеністю; водночас у ньому менше езотеризму, окультистності й містицизму, більше відгуків на життя; він не байдужий до ідеї національного визволення, що набирала часом форми “національного містицизму”...». Українські митці прагнули творити нове за формою, проте національне за духом мистецтво, хоча і перейняли від європейського нову естетичну техніку письма. Прикладом слугували творчість французьких символістів і віденська сецесія.

Література

1. Власенко С. М. Традиції народної картини в сучасному українському «наївному» мистецтві // С. М. Власенко. URL: <http://www.newacropolis.org.ua/theses/18e7a4f1-36f4-4b87-8841-f7d458e52c80> (дата звернення: 03.04.2019).
2. Гатальська С. М. Філософія культури / Сутність символу як найважливішого механізму пам'яті культури. Навчальні матеріали онлайн. URL: https://m.pidruchniki.com/12631113/filosofiya/sutnist_simvolu_nayvazhlyvishogo_mehanizmu_pamyati_kulturi (дата звернення: 05.09.2019).
3. Дончик В. Г. Історія української літератури. XX століття. У 2 кн. 1-90 Кн. 1.: 1910–1930-ті роки: Навч. посібник/За ред. В. Г. Дончика. К.: Либідь, 1993. 784 с.
4. Кіреева Т. І., Кіреева О. Г. Символи мистецтва у часі // Наука. Релігія. Суспільство. 2011. № 2. С. 212–221. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/85512/39-Kireeva.pdf?sequence=1> (дата звернення: 07.09.2019).
5. Чайка А. В. Лікування мистецтвом у реабілітаційній роботі з пацієнтами, які мають вади психічного здоров'я // НейроNews: Психоневрологія и нейропсихіатрія. 2014. № 4. С. 6–10. URL: <https://neuronews.com.ua/ua/issue-article-1371/Likuvannya-mistectvom-u-reabilitaciyui-roboti-z-pacientami-yaki-mayut-vadi-psihichnogo-zdorov-ya#gsc.tab=0> (05.09.2019)
6. Бердяев Н.А. Смысл творчества // Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. – М., 1989.
7. Никитина И. П. Эстетика: учебник для бакалавров. М.: Издательство Юрайт, 2013. 676 с. Серия: Бакалавр. Базовый курс. URL: http://stud.com.ua/37402/etika_ta_estetika/simvolichniy_harakter_obrazu (дата звернення: 06.09.2019)
8. Петриковская Е. С. Человек и мир в философии символизма // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса. Науковий журнал. № 1 (11). 2003. С. 50–56.
9. Юнг К. Г. К вопросу о подсознании // Человек и его символы / К. Г. Юнг, М.-Л. Франц, Дж. Л. Хендерсон и др.; под общ. ред. С. Н. Сиренко. М.: Серебряные нити, 1998. С. 21–160.
10. Юнг К. Г. Человек и его символы. М: Серебряные нити, 2002. 296 с.
11. Дивосвіт Марії Приймаченко / Херсонський обласний художній музей ім. О. О. Шовкуненка. URL: <http://artmuseum.ks.ua/mobile/category/news/page/8> (дата звернення: 07.09.2019)
12. Беседа с Клодом Леви-Строссом Константина фон Барлевена и Галы Наумовой // Вопросы философии. 2009. № 5. С. 68–69.
13. Brown R. A. Dreams, daydreams and discovery / R.A.Brown, R.G.Luckcook. Jour, of chem. education, 1978, vol. 55, № 11. P. 694–696.

References

1. Vlasenko S. M. Tradyciyi narodnoyi kartyny v suchasnomu ukrayinskomu «nayivnomu» mystectvtvi // S. M. Vlasenko. URL: <http://www.newacropolis.org.ua/theses/18e7a4f1-36f4-4b87-8841-f7d458e52c80> (last accessed: 03.04.2019)
2. Gatalska S. M. Filosofiya kultury / Sutnist symbolu yak najvazhlyvishogo mexanizmu pam'yati kultury. Navchalni materialy onlajn. URL: https://m.pidruchniki.com/12631113/filosofiya/sutnist_simvolu_nayvazhlyvishogo_mehanizmu_pamyati_kulturi (last accessed: 05.09.2019)
3. Donchik V. G. Istoriya ukrayinskoyi literatury. XX stolittya. U 2 kn. 1-90 Kn. 1.: 1910–1930-ti roky: Navch. posibnyk/Za red. V. G. Donchyka. K.: Lybid, 1993. 784 s.
4. Kiryeyeva T. I., Kiryeyeva O. G. Symvoly mystectva u chasi // Nauka. Religiya. Suspilstvo. 2011. # 2. S. 212–221. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/85512/39-Kireeva.pdf?sequence=1> (last accessed: 07.09.2019)
5. Chajka A. V. Likuvannya mystectvtvom u reabilitacijni roboti z paciyentamy, yaki mayut vady psichnogo zdorov'ya // NeiroNews: Psyhonevrologyya y nejropsyxyatryya. 2014. # 4. s. 6–10. URL: <https://neuronews.com.ua/ua/issue-article-1371/Likuvannya-mistectvom-u-reabilitaciyui-roboti-z-paciyentami-yaki-mayut-vadi-psihichnogo-zdorov-ya#gsc.tab=0> (last accessed: 05.09.2019)
6. Berdyayev N.A. Smyisl tvorchestva // Berdyayev N.A. Filosofiya svobodyi. Smyisl tvorchestva. – M., 1989.
7. Nykytyna Y. P. Estetyka: uchebnyk dlya bakalavrov. M.: Yzdatelstvo Yurajt, 2013. 676 s. Seryya: Bakalavr. Bazovij kurs. URL: http://stud.com.ua/37402/etika_ta_estetika/simvolichniy_harakter_obrazu (last accessed: 06.09.2019)
8. Petrykovskaya E. S. Chelovek y myr v fylosofyy symvolyzma // Naukove piznannya: metodologiya ta texnologiya. Odesa. Naukovyy zhurnal. # 1 (11). 2003. S. 50–56.
9. Yung K. G. K voprosu o podsoznanyu // Chelovek y ego symvoly / K. G. Yung, M.-L. Francz, Dzh. L. Xenderson y dr.; pod obshh. red. S. N. Syrenko. M.: Serebryanie nyty, 1998. S. 21–160.
10. Yung K. G. Chelovek y ego symvoli. M: Serebryanie nyty, 2002. 296 s.
11. Dyvosvit Mariyi Pryjmachenko / Xersonskiy oblasnyj xudozhnij muzej im. O. O. Shovkunenka. URL: <http://artmuseum.ks.ua/mobile/category/news/page/8> (last accessed: 07.09.2019)
12. Beseda s Klodom Levy-Strossom Konstantyna fon Barlevena y Gali Naumovoy // Voprosy fylosofyy. 2009. # 5. S. 68–69.
13. Brown R. A. Dreams, daydreams and discovery / R.A.Brown, R.G.Luckcook. Jour, of chem. education, 1978, vol. 55, # 11. R. 694–696.

Балтазюк И.

Роль символа в процессе сохранения исторической памяти и культуры

Символы выступают основой формирования исторической памяти и культуры, закладывая этноментальную основу для следующих поколений. В качестве примера сохранения родового опыта взято украинское народное искусство.

Историческая память является фактором национальной идентичности и самосознания, занимает важное место в системе социальных ценностей, которые артикулируются через систему символов и культурных кодов как носители информации, которую будут расшифровывать следующие поколения.

Память культуры формируется из символов, они переносят тексты, сюжетные схемы и другие семиотические образования от одного пласта культуры к другому.

Народному творчеству украинцев присущи воспитанные столетними мировоззренческими традициями символизм и метафорика, о чем свидетельствует авторская оригинальность (проявление индивидуального) и связь с коллективным народным творчеством (проявление родового опыта).

Мировую известность получили украинские народные живописцы: Екатерина Белокур, Мария Приймаченко, Иван Лысенко и др.

Ключевые слова: символ, украинское искусство, историческая память, художники, архетип.

Baltaziuk I.

Importance of symbol in the process of historical memory and culture preservation

Symbols lay in basis of forming historical memory and culture, creating base for the next generation. Ukrainian folk art was chosen as example of generic experience preservation.

Historical memory is factor of national identity and consciousness, plays important role in system of social values, that are articulated through the frame of symbols and culture codes, as information center, that will be decoded by the next generation.

Symbols creates culture memory, they transform texts, subject patterns and other semiotic structure, from one round of culture to another.

Accomplished by centennial ideology traditions, symbolism and methaphorics are peculiar to folk Ukrainian art, that is indicated by author's originality (individual display) and connection to collective folk art (generic experience display).

A lot of Ukrainian folk artists become world famous: Kateryna Bilokur, Maria Prymachenko, Ivan Ly-senko etc.

Keywords: symbol, Ukraine art, historical memory, artists, archetype.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2019